

Mykola Habrel

Przestrzenna organizacja systemów urbanistycznych

Podejście metodologiczne

**WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**

Przestrzenna organizacja systemów urbanistycznych

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Mykola Habrel

Przestrzenna organizacja systemów urbanistycznych

Podjęcie metodologiczne

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2016

Mykola Habrel – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych
Instytut Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

RECENZENT NAUKOWY

Janusz Kot

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

REDAKCJA I SKŁAD KOMPUTEROWY

Anna Araszkiewicz

RYSUNKI

Anna Wosiak

KOREKTA TECHNICZNA

Elżbieta Rzymkowska

PROJEKT OKŁADKI

Stämpfli Polska Sp. z o.o.

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Shutterstock.com

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Mykola Habrel, Łódź 2016

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.07687.16.0.M

Ark. druk. 11,625

ISBN 978-83-8088-462-5

e-ISBN 978-83-8088-463-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
1. PRZESTRZEŃ ZURBANIZOWANA JAKO OBIEKT BADAŃ	11
1.1. Aparat pojęciowy	11
1.2. Stan badań organizacji przestrzennej systemów urbanistycznych	16
1.3. Zakres i podstawy prawne działalności urbanistycznej	22
1.4. Cele badania organizacji przestrzennej systemów planowania miejskiego ..	25
1.5. Metodologiczne uwarunkowania badań	31
2. MODEL PRZESTRZENI ZURBANIZOWANEJ I ORGANIZACJA PRZESTRZENNA REGIONU	37
2.1. Budowa strukturalnego modelu przestrzeni zurbanizowanej	37
2.2. Komponenty przestrzeni zurbanizowanej	42
2.3. Potencjał przestrzeni systemów regionalnych	48
2.4. Efektywność wykorzystywania potencjału przestrzennego	55
2.5. Czynniki przestrzenne w organizacji i rozwoju systemów urbanistycznych	60
3. PARAMETRY PRZESTRZENNE I EFEKTYWNOŚĆ SYSTEMÓW URBANISTYCZNYCH	69
3.1. Metodyka oceny eksperckiej przestrzennej organizacji systemów regionalnych	69
3.2. Wpływ parametrów przestrzennych na efektywność rejonów administracyjnych (na przykładzie regionu karpackiego)	77
3.3. Wpływ parametrów przestrzennych miast na efektywność ich funkcjonowania	88
3.4. Straty i strefy obniżenia efektywności w systemie urbanistycznym	98
3.5. Zarządzanie harmonizacją systemów urbanistycznych (na przykładzie Lwowa)	103
4. METODOLOGICZNE PODSTAWY PROJEKTOWANIA I ZARZĄDZANIA PRZESTRZENIĄ ZURBANIZOWANĄ REGIONU	113
4.1. Zasady przestrzennej organizacji i rozwoju systemów urbanistycznych	113
4.2. Strategie celowego rozwoju systemów urbanistycznych	127
4.3. Metody i sposoby przestrzennej organizacji systemów urbanistycznych	140
4.4. Modelowanie rozwoju systemów urbanistycznych regionu	150
4.5. Przykłady udoskonalenia systemu urbanistycznego regionu karpackiego Ukrainy	158
Podsumowanie	169
Literatura	173

WPROWADZENIE

Procesy organizacji przestrzeni, w tym urbanizacyjne, odgrywają istotną rolę w życiu zbiorowości ludzkich i ich interakcji z naturą. Reforma stosunków społeczno-gospodarczych stawia przed urbanistami wiele złożonych problemów, związanych z rozwojem systemów urbanistycznych w określonych warunkach ekologicznych, zasobowych i społecznych. Oczywiście, ich rozwiązanie wymaga zmian jakościowych w działalności urbanistycznej i rozwoju teorii budowy miast, opartych na zasadach podejścia systemowego, nowoczesnych teoriach i wiedzy o wielowymiarowości przestrzeni. Szczególnie nabrzmiały i ważny jest problem znaczenia oraz realizacji skutecznej polityki urbanistycznej w regionie, w przestrzenno-czasowym projektowaniu obiektów urbanistycznych o zasadniczym znaczeniu.

Tradycyjne projektowanie urbanistyczne oparte na regionalnych planach zagospodarowania przestrzennego i planach zagospodarowania miast traci obecnie znaczenie. Plany miejscowe były opracowywane z wykorzystaniem podstaw teoretycznych i metodologii do stosowania w gospodarce planowej, przy nadmiernej centralizacji i bez uwzględnienia specyfiki regionów. Nowe warunki ustrojowe i gospodarcze nie likwidują potrzeby planowania przestrzennego, w tym projektowania urbanistycznego, bez których nie jest możliwe ustalenie ogólnej koncepcji i strategicznych programów rozwoju systemów urbanistycznych oraz wyznaczenie prawidłowych etapów ich realizacji. Rola wymienionych dokumentów planistycznych nawet wzrasta z uwagi na: 1) różne formy własności, w tym także formy własności gruntów, 2) rosnącą liczbę podmiotów działalności gospodarczej w regionach, 3) wykorzystanie nowej polityki inwestycyjnej, 4) fakt, że elementy przestrzeni stają się przedmiotem operacji rynkowych, otrzymując realną wartość i własność.

Badania dotyczące relacji przestrzeni i społeczeństwa są przedmiotem zainteresowania teoretyków architektury, geografów, socjologów, historyków, ekonomistów, ekologów oraz przedstawicieli innych dyscyplin nauki. Bogata literatura poświęcona organizacji przestrzeni systemów urbanistycznych i rozwoju miast pozwala rozwiązywać praktyczne problemy, które pojawiają się nie tylko w regionach, lecz w całym kraju. Obecnie nie ma jednak spójnej teorii urbanistycznej, która uwzględniałaby czynnik przestrzeni w polityce regionalnej.

Zagadnienia, którym poświęcona jest monografia, wynikały z:

- potrzeby opracowania teorii urbanistycznej z wykorzystaniem współczesnej wiedzy na temat przestrzeni i organizacji przestrzennej systemów zorganizowanych;
- aktywizacji uczestnictwa urbanistów i specjalistów od planowania przestrzennego w taktycznym i strategicznym opracowaniu polityki urbanistycznej;
- doskonalenia praktycznej działalności urbanistycznej w nowych warunkach politycznych, społecznych i gospodarczych.

Celem publikacji jest opracowanie podstaw metodologicznych organizacji przestrzennej systemów urbanistycznych. Osiągnięcie go wymaga opracowania: modeli strukturalnych wielowymiarowej przestrzeni urbanistycznej; wskaźników oceny potencjału przestrzennego i efektywności jego wykorzystania; szczegółowych metod analizy systemowej przestrzeni zurbanizowanej; wyznaczenia zależności między charakterystykami przestrzennymi a wskaźnikami efektywności systemów urbanistycznych (na podstawie danych empirycznych karpackiego regionu Ukrainy); budowy modelu harmonijnego systemu urbanistycznego i wyznaczenie kierunków dochodzenia do niego.

Przedmiotem badań prezentowanych w niniejszej publikacji jest przestrzeń urbanistyczna regionu. Badania przeprowadzono w karpackim regionie Ukrainy obejmującym obwody: zakarpacki, iwano-frankowski, lwowski i czerniowiecki.

Metodologiczna podstawa badań oparta jest na zasadach ogólnej teorii systemów i jej szczegółowych odgałęziach (analizie systemowej, teorii projektowania systemów, ewolucjoniki i innych). Do wyznaczenia powiązań między parametrami przestrzennymi a wskaźnikami efektywności systemów urbanistycznych wykorzystano również metody wielowektorowej analizy przestrzeni urbanistycznej, będącej skomplikowanym, dynamicznym, wielofunkcyjnym systemem; ocenę przestrzennej organizacji systemów urbanistycznych w zależności od istniejącego potencjału i poziomu jego wykorzystania i inne.

Rezultatem prac badawczych jest opracowanie teoretyczno-metodologicznych podstaw organizacji przestrzennej systemów urbanistycznych, które zawierają:

- definicje kluczowych pojęć działalności urbanistycznej, wywodzących się z rozszerzonego pojmowania przestrzeni urbanistycznej regionu i jego potencjału;
- model przestrzennej harmonizacji systemów regionalnych (PHSR) i jego analizy;
- uogólnione cechy przestrzeni decydujące o efektywności procesów urbanistycznych (dynamizm, unikatowość, elastyczność przestrzeni);
- systemowe zależności między niezmiennymi elementami przestrzeni a wskaźnikami efektywności systemów urbanistycznych;

- systemowo-przestrzenne zasady organizacji i rozwoju systemów urbanistycznych (spójności, indywidualności, harmonijności), które wyznaczają strategiczne schematy, metody i podejścia w działalności urbanistycznej w regionie;
- model harmonijnego systemu urbanistycznego regionu i zarządzania procesami urbanistycznymi;
- zasady metodologiczne czaso-przestrzennego prognozowania i modelowania systemów urbanistycznych.

Teoretyczne założenia pracy zostały wykorzystane w wielu projektach wykonanych w Instytucie Badań Regionalnych PAN Ukrainy w latach 1991–2011 z udziałem autora, w tym przy opracowaniu „Państwowego programu społeczno-gospodarczego rozwoju karpackiego regionu Ukrainy”, „Strategii rozwoju Lwowa”, „Ukraińsko-polsko-brytyjskiego projektu instytucjonalnego wzmocnienia władz lokalnych i regionalnych – LARGIS”, a także przy wykonaniu projektów przestrzennej organizacji – Kurortopolis – „Wielki Truskawiec”, strefy rekreacyjnej górnego dorzecza Dniestru, propozycjach projektowych rozwiązania problemów Lwowa (koncepcja „Wielkiego Lwowa XXI wieku”, rekonstrukcji północnej części miasta oraz innych).

1. PRZESTRZEŃ ZURBANIZOWANA JAKO OBIEKT BADAŃ

1.1. Aparat pojęciowy

Założeniem przyjętym w niniejszej pracy jest podniesienie podstaw urbanistyki do poziomu metodologii systemowej, zgodnie z osiągnięciami ogólnej i szczegółowej teorii systemów. Takie zadania wymagają użycia aparatu kategorijsko-pojęciowego stosowanego w działalności urbanistycznej i jego uzgodnienia z innymi naukami systemowymi. W tym celu zostaną zdefiniowane i sprecyzowane główne terminy użyte w pracy.

Zakres pojęć stosowanych w urbanistyce, zastosowanych w badaniach autora, oparty jest na kategoriach, do których należy zaliczyć: system, przestrzeń, czas, człowieka, potencjał, właściwość, działalność, organizację, rozwój.

Na tej podstawie utworzone zostały następujące pojęcia:

- podejście systemowe – metodologia, zgodnie z którą obiekty, procesy i zjawiska rozpatrywane są jako systemy;
- system – układ elementów, powiązań i relacji, który pozwala traktować je jako całość w otaczającym środowisku;
- system urbanistyczny – złożony, dynamiczny układ osiedli, ich powiązań i relacji w wielowymiarowej przestrzeni przyrodniczej i społeczno-ekonomicznej;
- kompozycja – takie powiązania elementów, związków i relacji systemów urbanistycznych, które nie tracą indywidualnych właściwości, a tworzą zamierzony efekt systemowy;
- cykl życiowy systemu urbanistycznego – łączy etapy istnienia systemu urbanistycznego: projektowania, realizacji, wykorzystania i rekultywacji przestrzeni;
- sytuacja przestrzenna – chwilowy stan (w określonym przedziale czasowym) elementów wielowymiarowej przestrzeni;
- czynnik przestrzenny – zbiór charakterystyk i powiązań, wpływających na sytuację przestrzenną, które mogą być wykorzystane do zarządzania procesami cyklu życiowego systemów urbanistycznych;
- potencjał przestrzenny – zasobowe właściwości wymiarów przestrzeni zurbanizowanej, które mogą być wykorzystane dla osiągnięcia efektywności i harmonijności rozwoju systemów urbanistycznych;

- właściwość przestrzeni zurbanizowanej – każda ważna cecha wektora (wymiaru) przestrzeni;
- dynamizm przestrzeni – uogólniona właściwość, charakteryzująca zmiany parametrów i stanów przestrzeni w czasie;
- elastyczność – zdolność charakterystyk przestrzennych do reagowania na zmiany warunków, przewidywanie ich, wyznaczania priorytetów, podziału zasobów, przy zachowaniu docelowego kierunku;
- unikatowość – właściwość przestrzeni urbanistycznej, która wyznacza brak możliwości powtarzania połączeń systemotwórczych charakterystyk przestrzeni w innych regionach (miastach) państwa i poza jego granicami;
- organizacja przestrzenna – strukturalno-parametryczne oraz przestrzenno-czasowe uporządkowanie i uzgodnienie elementów i powiązań przestrzeni, zabezpieczające efektywne wykorzystanie potencjału i rozwój systemu urbanistycznego;
- efektywność systemów urbanistycznych – charakterystyka poziomu wykorzystania zasobów przestrzeni dla osiągnięcia korzystnych efektów, redukcji negatywnych skutków ich funkcjonowania.

Zrozumienie sensu tych składowych elementów wymaga klasyfikacji i analizy trzech głównych pojęć wykorzystywanych w pracy – region, system urbanistyczny i działalność urbanistyczna, których omówieniu poświęcono więcej miejsca.

Na Ukrainie wprowadzono podział państwa na regiony:

- administracyjno-terytorialne, których granice wyznaczają tradycyjne, złożone jednostki administracyjne;
- ekonomiczne – wydzielone regiony i strefy dla planowania i organizacji stosunków gospodarczych;
- geograficzne – wyznaczane na potrzeby regionalizacji, a ich granice wynikają z uwarunkowań przyrodniczych.

W sferze architektoniczno-budowlanej Ukraina podzielona została na trzy regiony (1966 r.), które obejmowały także odrębne obwody Federacji Rosyjskiej. W 1988 r. na terenie Ukrainy utworzono cztery regiony projektowo-budowlane oraz dwa podregiony (południowe wybrzeża Krymu i Zakarpacie). W 1990 r. zatwierdzono nowy podział projektowo-budowlany, zgodnie z którym wydzielono pięć regionów [96].

Obecnie szeroko stosowane jest pojęcie „region integralny”, które obejmuje i łączy regionalizację ekonomiczną, społeczną i elementy przyrodnicze, cały zbiór stosunków gospodarczych oraz historyczno-etnograficzne uwarunkowania obszarów. Znaczenie tych uwarunkowań dla Ukrainy jest istotne, ponieważ istnieją duże różnice w historii rozwoju odrębnych ziem państwa ukraińskiego.

W różnych okresach w regionalizacji państwa brano pod uwagę rozmaite kryteria. Początkowo dominujące były czynniki ekonomiczne, następnie wzrosło znaczenie warunków społecznych, natomiast obecnie priorytetowe stały się zagadnienia związane z ekologią. W środowisku niektórych badaczy za decydujący uważa się czynnik historyczno-etnograficzny, przy uwzględnieniu także innych kryteriów. Praktyka dowodzi, że regionalizacja może przynieść realne korzyści tylko wtedy, gdy jej wprowadzanie oparte jest na podstawach zarówno ekonomiczno-społecznych, jak i przyrodniczych oraz historycznych.

Kwestia administracyjnego podziału terytorium Ukrainy pozostaje w dalszym ciągu otwarta. Od jej rozwiązania w znacznym stopniu będzie zależna polityka urbanistyczna państwa i regionów wchodzących w jego skład. W odniesieniu do ładu przestrzennego Ukrainy powinna być realizowana zarówno polityka ogólnopaństwowa, jak i regionalne programy doskonalenia organizacji przestrzeni odrębnych jednostek.

W prezentowanej pracy autor wprowadza regionalizację urbanistyczno-ekologiczną, uwzględniającą przesłanki urbanistyczne i ekologiczne. Parametry urbanistyczne najlepiej charakteryzują antropogeniczny składnik regionu, łącząc nie tylko wskaźniki stanu społeczno-gospodarczego, ale także przestrzenne właściwości systemu osadniczego. System osadniczy oraz specyfika przestrzennej organizacji regionu są niedostatecznie uwzględniane w innych regionalizacjach. Przed regionalizacją architektoniczno-budowlaną stawiane są inne zadania.

Autor proponuje wyznaczenie ekologicznych i urbanistycznych grup wskaźników. Mogą one łączyć dużą liczbę parametrów, wskaźników i charakterystyk. Jednak w celu uniknięcia nadmiernego rozrostu schematu typologicznego, należy operować maksymalnie trzema wskaźnikami z każdej grupy kryteriów. W ten sposób można oceniać poziom urbanizacji za pomocą wskaźników ilościowych (wysoki, średni, niski), jakościowych (struktura osadnictwa, historyczno-kulturowy potencjał miast), a także perspektyw urbanizacji terenu (perspektywiczna, mało perspektywiczna, nieperspektywiczna). Ekologiczne właściwości obszaru łączą cechy krajobrazowe (rzeźba powierzchni, sieć hydrograficzna, szata roślinna) i poziom stanu ekologicznego obszaru (wysoki, średni, niski). Tak rozumiana regionalizacja urbanistyczno-ekologiczna pozwoli opracować efektywną strategię polityki urbanistycznej.

Działalność urbanistyczna na Ukrainie znajduje się obecnie na etapie transformacji. Na rozwiązanie oczekuje wiele problemów, w tym finansowych, materialnych i prawnych. Nie uzgodniono do tej pory działań między specjalistami od zagospodarowania gruntami i urbanistami, geografowie zmierzają do zmonopolizowania badań systemów terytorialnych społeczeństwa, ekonomiści

za priorytet uznają czynniki ekonomiczne. Wszystko to powoduje konflikty w planowaniu przestrzennym. Zatem istnieje potrzeba określenia miejsca i specyfiki planowania przestrzennego oraz działalności urbanistycznej w innych rodzajach działalności ukierunkowanych na podwyższenie efektywności funkcjonowania systemów regionalnych i państwa.

Przedmiotem działalności urbanistycznej jest przestrzeń życiowa ludzi i procesy, które w niej zachodzą, ponadto obejmuje ona złożony kompleks zagadnień społeczno-gospodarczych, inżynierijno-technicznych, architektoniczno-krajobrazowych, sanitarno-higienicznych i innych. Celem działalności urbanistów jest podniesienie społeczno-gospodarczej efektywności, polepszenie walorów ekologicznych i ochrony środowiska, udoskonalenie architektoniczno-krajobrazowych warunków przestrzeni życia i działalności ludności. Zgodnie z celami i charakterem zadań dzielimy urbanistykę na teoretyczną, projektowanie urbanistyczne i zarządzanie procesami urbanistycznymi.

Dla obecnego stanu działalności urbanistycznej na Ukrainie charakterystyczne są nowe procesy i zjawiska, które wymagają nowych rozwiązań. Można do nich zaliczyć np. rozszerzenie spektrum inwestorów, wprowadzenie technologii komputerowych, ograniczenie wpływu organizacji zawodowych, wprowadzenie odpowiednich uregulowań prawnych. Jednak nadal istnieje struktura przestrzenna, która została uformowana w przeszłości, gdy w społeczeństwie dominowały państwowa własność i planowa gospodarka, natomiast propozycje jej zreformowania mają niesystemowy charakter.

Architekci i urbaniści są stopniowo pozbawiani kontroli nad prowadzonymi inwestycjami, dotyczy to także kwestii finansowych. Formalnie, ogólny plan inwestycyjny ma moc prawną, gdy jest zatwierdzony przez właściwy organ (np. rada miasta czy wsi), ale w praktyce decyzja należy do inwestorów. Działania związane z tworzeniem planów zagospodarowania terenów (planowaniem zabudowy miast, wykorzystanie gruntów) nie zawsze są profesjonalne i zgodne z przepisami prawa. Ma to wpływ na interesy państwowe, lokalne i prywatne, co prowadzi do degradacji gruntów i niekompetentnego zarządzania systemami, nasilenia problemów społeczno-gospodarczych i środowiskowych. Pojawia się wymóg rozdzielenia obowiązków zawodowych, ustalenia priorytetów w kwestii przestrzennego obszaru zarządzania lub planowania miejskiego, zastosowania mechanizmów, które wpłyną na poprawę obsługi systemów miejskich.

Do skutków nieefektywnej działalności urbanistycznej należy zaliczyć:

– pojawienie się konfliktów dotyczących wykorzystania terenów w granicach miast i innych terenów będących w ich strefie wpływów; władze miejskie traktują tereny podmiejskie jako rezerwę dla rozwoju przestrzennego miast i infrastruktury miejskiej, a władze obwodowe i lokalne przyległych jednostek

wiejskich próbują prowadzić samodzielną politykę terytorialną na swoich obszarach;

- pogorszenie struktury funkcjonalnego wykorzystania terenów, niekontrolowane „rozlewanie się” terenów zurbanizowanych i zmiana historycznego systemu osadniczego;

- pogorszenie sytuacji ekologicznej obszarów wskutek żywiołowego zawłaszczania kompleksów przyrodniczych, rozdrobnienia przyrodniczego „kręgosłupa” terenu, utrudnienia w prowadzeniu zabiegów ochronnych, w efekcie zwiększenia liczby podmiotów władających gruntami.

Coraz pilniejsza staje się potrzeba doskonalenia praktyki opracowania projektów urbanistycznych, wdrożenia nowych metod regulowania, wykorzystania terenu i jego zabudowy. W tym celu wykorzystuje się opracowanie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, tzw. zoningu, który ma uzupełnić tradycyjne ogólne plany dla punktów osadniczych [164]. Zoning jest dokumentem elastycznym i dostępnym, stanowi informacyjną podstawę dla inwestorów, działalności urbanistycznej i zarządzania miastem.

Badania przestrzennej organizacji społeczeństw zajmują ważne miejsce w pracach ukraińskich i światowych uczonych. Problemy organizacji przestrzeni i rozwoju systemów urbanistycznych wymagają rozpatrzenia z różnych perspektyw, m.in. filozoficznej, społeczno-ekonomicznej, ekologicznej, a zwłaszcza uwzględnienia koncepcji zrównoważonego rozwoju i społeczeństwa post-industrialnego.

W Ustawie o zasadach rozwoju miast [108] podano następującą definicję:

Planowanie urbanistyczne (operacje miejskie) – celowe działanie organów państwowych, samorządów lokalnych i regionalnych, przedsiębiorstw, instytucji, organizacji i osób prywatnych, organizacji pozarządowych, w celu stworzenia i utrzymania cennych siedlisk, które obejmuje prognozowanie rozwoju, zagospodarowanie przestrzenne, projektowanie, budowę i renowację budynków oraz projektów cywilnych i przemysłowych, budowę innych obiektów, rewitalizację kompleksów architektonicznych i zespołów infrastruktury inżynierskiej oraz transportowej.

Rozwój miast to rozwój przestrzeni, na której żyją ludzie, i procesy, które tam zachodzą. Priorytetowe w działalności jest dążenie do jak najlepszego funkcjonowania we wszystkich sferach życia społeczności (życie codzienne, kulturalne, sportowe), a także dbałość o estetykę otoczenia i jego architekturę. Zwraca się także uwagę na ochronę środowiska. Cele i zadania w zakresie rozwoju miast są realizowane na etapie teoretycznego planowania miasta i podczas zarządzania jego rozwojem.